

Душан Никодијевић, *Јасеновац између броја и жртве – Прилог проучавању броја жртава у систему концентрационог логора Јасеновац*, Музеј жртава геноцида, Београд 2019, 215 страна.

Процене броја страдалих цивила у бројним крвавим епизодама 20. века које потпадају под категорију *геноцида* и/или *демоцида* представљају велики изазов за истраживаче. Проблем није само методолошки. Широм света покушај да се установи број страдалих представља искорак у минско поље са огромним политичким набојем.

Свеж пример представља систематска манипулација постмодерног Запада феноменом названим «Сребренички геноцид». Наравно, *ратни злочин* који се десио у Сребреници јула 1995. ни по којој стандардно прихваћеној дефиницији не може да се сведе на «геноцид» (форензичкој, правној, моралној). Сребреничким митом хашки трибунал је покушао да наметне апсурдну нову дефиницију која нас води до «цепног геноцида», на нивоу села и заселака, делова општина и месних заједница.

И по таквом накарадном критеријуму, међутим, далеко испред Сребренице би на терену тзв. Западног Балкана требало, као пример темељитог истребљења једне локалне заједнице, навести монструозни покољ 2.300 Срба без иједног метка у Дракулићу, Шарговцу и Мотикама надомак Бања Луке у фебруару 1942, или Ливањско Поље на Огњену Марију августа 1941, да наведемо само два случаја од више десетина њих.

Увелико је митологизована сребреничка цифра од преко 8.000 убијених Муслимана, мушкараца и «дечака», пре скоро четврт века. Биће понављана *ad nauseam* идућег лета када буде комеморисана као камен-темељац виктимолошког мита новокомпоноване бошњачке нације. Уздигнута је на статус метафизичке истине, са свим ритуалима култа, чије критичко преиспитивање бива кажњавано демонизацијом «порицатеља геноцида» и бруталним остракизмом – као што се моја маленкост уверила на ванкуверском аеродрому фебруара 2011. године.

Ако су такве безочне манипулације не само могуће него и систематски наметнуте у случају једне, са глобалног становишта периферне епизоде од које нас дели мање од 25 година, са око 2000 потврђених жртава – притом епизоде која се десила у строго ограниченом географском локалитету – не изненађује чињеница да је веома тешко утврдити број жртава случајева масовног убиства на индустријској скали, какве смо имали у Русији за време Бољшевичке револуције, потом принудне колективизације (у коју је уграђен украјински националистички мит о етнички мотивисаном Холодомору) и велике чистке 1936-39; или у Кини под јапанском окупацијом, а потом од Маове победе 1949. године до Културне револуције 1960-тих; или у Европи под контролом Трећег Рајха у нешто преко три године од Ванзе конференције јануара 1942. до пада Берлина.

Парадигматски пример политизације термина *геноцид*, или априорног одбијања једне стране да се он уопште прихвати у дискурсу, представља масовна ликвидација јерменских поданика Отоманске империје 1915-1918. Прошло је више од једног века, а Рамелова процена од око милион жртава више је одраз

тежње ка компромису између методолошки сумњиво утемељених минималних и максималних бројева жртава, него емпиријски проверљивих чињеница о стварном броју страдалих.

Да је политичко и војно руководство Независне Државе Хрватске желело да уништи све Србе на територији коју контролише, није спорно. Још од оснивања покрета у Италији почетком 1930-их и кодификације Павелићевих „Усташких начела“, намера да се изврши геноцид била је иманентна усташком пројекту. Он се ослањао на богато наслеђе Старчевићеве секире и расних теорија Трухелке, Пилара и Шуфлаја.

Намера је вазда постојала! То међутим не значи да је по доласку на власт усташки покрет имао отворен терен да те своје намере спроведе у пуном обиму.

Као прво, после крвавог пира у позно пролеће и током лета 1941, испрва згранути и избежумљени Срби дигли су се на оружје. То су чинили из егзистенцијалних разлога, премда су комунисти српску обезглављеност обилато користили у циљу свог идеолошки осмишљеног пројекта. Напросто, Срби се нису кротко предали усташком ножу.

Као друго, италијанска војска (пре свега Друга армата на Сушаку) испољила је завидну способност аутономног деловања на терену НДХ. Она је независно од конфузних политичких инструкција из Рима успоставила је у целини функционалан модел односа са некомунистичким српским устаницима. Често је интервенисала да заштити угрожене српске цивиле, услед децентности и хуманости Италијана, али и зарад политичке рачунице. То је већ септембра 1941. изискивало протеривање усташа из целе југозападне половине територије НДХ, на линији од Јастребарског на северозападу до Рудог на југоистоку. Тиме су спасене десетине хиљада српских живота.

Као треће, после дуготрајних унутарнемачких размирица и расправа око узрока и последица усташког покоља над Србима, другом половином 1942. године на подручју НДХ долази до преваге прагматичног става Вермахта за који се залагао опуномоћени немачки генерал у Загребу, Едмунд Глез Фон Хорстенау: да је неопходно успоставити стриктну немачку контролу над усташама, као предуслов успешних операција против „бандита“ (било националног или комунистичког предзнака).

Као четврто, али не и најмање важно, усташке методе ликвидације Срба, Јевреја, Рома и политичких непријатеља биле су одвећ примитивне, блиско персоналне и светлосним годинама далеко од индустрије смрти Треблинке или Аушвица. Јасеновачки кољачи, највише око две хиљаде њих у ма ком датом тренутку, несумњиво су били способни да у оргијама смрти – приликом ликвидације прва два логора у јесен 1941, или после приспећа Козарчана а потом и Рома 1942. – побију стотине људи у једном, два или три дана, можда и хиљаде, али то је био подухват технички немогућ на свакодневной бази.

Процене Никодијевићеве значајне књиге различито су засноване од статистичких прорачуна жртава Другог светског рата, али се уклапају у чврсто утемељену студију Богољуба Кочовића из 1983. и паралелних истраживања његовог хрватског колеге Жерјавића. Дакле, усташе су побиле око 300.000 српских

цивила, већину њих на „кућном прагу“. Око трећина тог броја испрва је страдала у логорима за уништење Госпић-Јадовно-Паг, а потом у систему логора Јасеновац – Градишка.

То значи да је око једна шестина Срба који су живели на територији НДХ у време њеног проглашења побијена од стране режима само због свог идентитета и вере. Хтели су да побију више њих, али нису могли из већ наведена четири разлога. Мало ли је? И има ли бестијалних метода егзекуције ма где у Европи, увелико брутализованој нацизмом, од усташких? Није ли довољно страشان сам тај злочин и без нумеролошке грандоманије?

Ирационална инфлација бројева жртава Јасеновца није ништа мање штетна за истину од тежње хрватских ревизиониста да те бројеве срамно минимализују. Инфлаторно лицитирање бројевима жртава само може да дискредитује свету још недовољно познату трагедију жртава тог комплекса, као и чињеницу да тобоже најјачи покрет отпора у Европи током четири године свог деловања малим прстом није мрднуо да омете, а камоли прекине рад усташке машине смрти.

У контексту Никодијевићеве студије треба указати на паралелу између темпа убијања јасеновачких логораша и ширег политичког контекста усташке државе. Другом половином 1941. и највећим делом 1942. године, усташе су своји на своме. Покушај геноцида спроводе сходно ставу да је потребно створити непроменљиви демографски исход независно од тога ко ће добити рат. Покољ је настављан и онда када су њиме угрожавани државни интереси, након што су њиме подстакнути масовни устанци Срба.

До које мере је истребљење Срба имало предност и над самим опстанком НДХ илуструје разговор шефа РАВСИГУР-а Еугена-Диде Кватерника крајем 1941. са његовим школским другом и Мачековим предратним секретаром Бранком Пешељем. Пешељ је изразио забринутост за судбину Хрватске после рата – који ће по њему „Њемачка свакако изгубити“ – у светлу свега шта је учињено, првенствено према Србима. Кватерник-млађи Пешељу је мирно узвратио да допушта могућност немачког пораза, али да без обзира на коначни исход рата по његовом завршетку више неће бити Срба у Хрватској – и ма ко победио, мораће се суочити са том чињеницом.

Од краја 1942. темпо ликвидација нагло пада као директна последица успеха Вермахта – уз директно залагање Глеза фон Хорстенау – да немачка војна сила заузда усташе и да им наметне контролу. У исто време, из горњих ешалона усташке државе привремено бивају истиснути разуларени крволоци-повратници попут Макса Лубурића, а водећу улогу играју нешто умеренији припадници „домовинског покрета“ попут Младена Лорковића, Влатка Кошака и Матије Ковачића.

Међутим, после краха „уроте“ Лорковић–Вокић и одласка генерала Глеза из Загреба крајем лета 1944, почиње последња, мрачно апокалиптична фаза усташке државе. Стари крволоци, „расови“ из емигрантских дана, враћају се на сцену у пуном капацитету. Рат у завршници постаје експлицитно антисрпски – до те мере да су са сремског фронта повлачене елитне јединице ради ликвидације колоне Павла Ђуришића на Лијевча пољу.

У финалу усташе не хају ни за немачке протесте: децембра 1944. стрељају припаднике Српског добровољачког корпуса на самом загребачком колодвору, премда су путовали са немачком оружаном пратњом. Они заустављају возове у Новској и скидају Србе који се са одсуства враћају на рад у Немачкој са уредним папирима, при чему су спремни и на оружане конфронтације са немачком фелдјандармеријом која те возове прати. Исход светског рата је кристално јасан, али у његовој завршници усташе се здушно враћају на онтолошки циљ наметања локалног исхода – *Сербенфрај Кроациен* – који има за њих далеко већи приоритет од завршнице светске драме на суженим фронтovima.

Усташе су хтели да Србе побију, неке од њих (северно од Саве) евентуално покатоличе и друге протерају, али напосто нису имали логистику да тај посао успешно обаве. Из Никодијевићеве студије видимо да су се трудили да то учине, да су своје расположиве ресурсе том циљу здушно посветили. У којој су мери успели – опет бројеви! – више не би требало да буде спорно. Да поновимо, током четири године трајања НДХ усташе су побиле око 300 хиљада српских цивила, страшно и ручно, без много метака, један на један, на дивљачки начин. НДХ је била једина сателитска држава која је сама, на лицу места, спроводила „коначно решење јеврејског питања“, чак и пре него што су нацисти развили своју индустрију смрти познату као Холокауст. Захваљујући паралелном „решавању српског питања“, НДХ је била *једина* земља “Нове Европе” у којој је убијено више цивила који нису Јевреји него оних који то јесу. Усташки је први покушај геноцида у Другом светском рату: најгори талас терора задесио је Србе у НДХ већ у лето 1941, пола године пре него што су представници кључних установа Рајха донели коначну одлуку о масовном убиству Јевреја на састанку на језеру Ванзе јануара 1942.

Усташки *интенционализам* одразио се у разликама између хрватске и немачке варијанте *коначног решења*. Нацистички геноцид је оличавао технологију и дух развијене индустријске државе: располагао је сложенем опремом (гасне коморе, крематоријуми, камиони-душегупке), ефикасном административном структуром и транспортном мрежом. Усташки апарат смрти функционисао је без систематског одабирања жртава, без стандардизације средстава њиховог уништења и без уходаног метода уклањања лешева. За разлику од немачког, деперсонализованог метода уништења људи, усташки терор био је пропраћен садистичким оргијама крвавог насиља. Речи Еугена Кватерника указују да су усташки прваци сматрали геноцид својим превасходним задатком, узвишеним циљем чије остварење је имало првенство чак и над самом победом у рату.

Феномен усташког покрета и режима који је он успоставио упоредив је са проблемом нацизма и Трећег рајха. Геноцид је био имплицитан у идеолошким и вредносним поставкама оба та покрета. У оба случаја, режим је посветио огромне ресурсе масовним убиствима у циљу остварења утопијске визије хомогене националне заједнице. У оба случаја, већина „обичних грађана“ није била директно служила режиму, али јесте пасивно прихватила „нормализацију“ морбидно ненормалног стања. У оба случаја, број директних извршилаца злочина био је сразмерно мали – при чему су извршиоци (не без разлога) веровали да „обични грађани“ прећутно прихватају пројекат који само елита одабраних има

одлучност и чврстину живаца да спроведе до краја. У оба случаја, извршиоци су „знали“ зашто мора да се уради то шта се ради: масовно убиство је и за усташе и за нацисте било сврсисходно, *геноцид је имао смисла*.

Постоји, међутим, једна упадљива разлика између НДХ и Трећег Рајха. По доласку на власт јануара 1933. нацисти су сматрали за сходно да подвргну Немце систематској антисемитској индоктринацији у трајању од читавих девет година пре него што је пала одлука да се приступи геноцидном „коначном решењу јеврејског питања“. Са друге стране, после проглашења НДХ, антисрпска и антијеврејска харанга усташких првака трајала је само неколико седмица пре него што су почеле масовне ликвидације. Будак је чувену изјаву у Госпићу о судбини Срба изговорио јула 1941, *након* што су хиљаде Срба већ биле зверски убијене. Хрватско тле било је далеко пријемчивије од немачког за убрзано сађење, заливање и клијање семена геноцидног зла.

Како је приметио Томас Флеминг, „Хрватска нација неће достићи зрелост док се не суочи са својом прошлошћу. Једна збирка ревизионистичких лажи, међутим, не може бити сузбијена контрапропагандом других лажи. Свака пропаганда, ма колико атрактивна, на крају је фатална за оне који у њу поверују. Народима Балкана – као и онима који им деле лекције како треба да среде своје животе – потребна је историјска истина коју само историјска наука може да пружи“.

Сада имамо књигу која пружа крупан допринос овом циљу. Пут ка трезвености и зрелости, како на Балкану тако и на Западу, треба да утиру научници и аутори који имају храбрости и издржљивости да без зазора поврате прошлост. Из тог разлога ова је књига трајно вредна и значајна.